

Є.БЕДНАРЕК*

РАДЯНСЬКА ДИВЕРСІЙНО-РОЗВІДУВАЛЬНА ГРУПА «АРСЕНАЛ» ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ЖОВТЕНЬ 1944 – СІЧЕНЬ 1945 рр.)**

Висвітлюється діяльність спецгрупи НКДБ УРСР під умовною назвою «Арсенал», восени 1944 р. закинутаї на територію Центральної Польщі. Основним її завданням були диверсії на залізницях та автодорогах напередодні наступу військ 1-го Білоруського фронту. Архівні документи дозволяють відтворити подробиці диверсійно-розвідувальної діяльності, встановити персональні дані агентів, які входили до складу групи, а також з'ясувати специфіку підготовки радянських диверсійних груп наприкінці війни, за що відповідало IV управління НКДБ УРСР. Особлива цінність наявних джерельних матеріалів полягає в демонстрації фактичного ставлення радянських органів державної безпеки до польського збройного підпілля – як комуністичного, так і незалежницького.

Ключові слова: Друга світова війна, Польща, радянські органи державної безпеки, НКДБ УРСР, диверсія, розвідка, польське національне підпілля.

Органи державної безпеки Радянського Союзу від самого початку війни з Німеччиною звертали увагу на необхідність проведення диверсійної та розвідувальної роботи в тилу ворога. Із цією метою вже 5 липня 1941 р. при народному комісарі внутрішніх справ СРСР було створено спеціальну групу, яку очолив співробітник із великим оперативним досвідом, українець – старший майор держбезпеки П.Судоплатов¹. Її завданням була підготовка, а згодом проведення розвідувально-диверсійної роботи проти Німеччини, організація партизанського руху, створення на окупованих територіях агентурної мережі, дезінформаційна діяльність, особливо з використанням радіорозвідки. Уже наприкінці липня 1941 р. органи державної безпеки почали відправляти в німецький тил перших спеціально підготовлених диверсантів².

Група П.Судоплатова чисельно збільшилася, і на початку вересня 1941 р. її було реорганізовано у II відділ НКВС СРСР (із січня 1942 р. – IV управління). Його підрозділами на місцях стали четверті відділи при управліннях НКВС, що функціонували у прифронтових республіках³. До їх компетенції належала організація, матеріальне забезпечення та керівництво діяльністю:

* Беднарек Єжи – доктор історії, заступник начальника архіву Лодзинського відділення Інституту національної пам'яті (Польща); e-mail: jerzy.bednarek@ipn.gov.pl

** Переклад із польської мови – Вікторія Окіпнюк (Київ)

¹ Біографію П.Судоплатова (1907–1996 рр.), відомості про службу в радянських органах держбезпеки та проведені ним операції див.: Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954: Справочник. – Москва, 2010. – С.825–826.

² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Москва, 1999. – С.7.

³ Kołakowski P. NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945. – Warszawa, 2002. – S.173.

– винищувальних батальйонів – добровольчих загонів, підпорядкованих НКВС, завданням яких у перші місяці війни був захист тилу Червоної армії від «антирадянської», шпигунської діяльності та дезертирства⁴;

– спеціальних диверсійних груп, призначених для конкретних дій на території ворога;

– партизанських загонів, які переправлялися в тил німецьких військ, де мали організувати та вести систематичну збройну боротьбу⁵.

Стихийний розвиток партизанського руху на захоплених німцями території вимагав чіткої координації та кращого контролю. У травні 1942 р. Й.Сталін ухвалив рішення про створення при Ставці Верховного головнокомандування Червоної армії Центрального штабу партизанського руху. Незабаром подібні штаби створено в Україні, Білорусії, Литві, Латвії та Естонії. У результаті всі наявні партизанські загоны, разом з їх технічною базою, попри опір тогочасного керівника НКВС Л.Берії, було виведено з-під контролю наркомату внутрішніх справ та переведено під військове керівництво новоутворених штабів партизанського руху⁶.

Із цього часу IV управління НКВС зосередилося тільки на організації спеціальних диверсійних актів та розвідувальної роботі на окупованій німцями території, що обумовлювалося потребами фронту. Цілоком таємні операції проводили спеціально підготовлені агенти НКВС (із квітня 1943 р. – НКДБ). Кожна група (загін) мала ретельно підібраний особовий склад, точно визначене завдання й оперативну назву. Радянські органи держбезпеки сформували три основних типи груп (загонів), які потім переправлялися в тил німецької армії:

– оперативно-чекістські (створювалися з січня 1942 р.) з контррозвідувального забезпечення партизанського руху, завданням яких була протидія шпигунам, провокаторам і «терористам» на територіях, охоплених партизанським рухом, а також виявлення у загонах «панікерів», які деморалізували особовий склад⁷;

– диверсійно-розвідувальні, призначені, як і раніше, для конкретних дій у тилу ворога;

⁴ До кінця 1941 р. більшість винищувальних батальйонів було включено до лав Червоної армії. Окремих бійців цих підрозділів направляли до партизанських загонів, що діяли в німецькому тилу. Наприклад, тільки в період від липня до вересня 1941 р. НКДБ УРСР організував 651 винищувальний батальйон (загалом 118 023 особи). До складу Червоної армії включено 125 формувань, а 6236 осіб направлено безпосередньо до партизанських загонів (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.2, 4).

⁵ Там само. – Арк.2–6. Пор.: Попов А. Диверсанти Сталина: НКВД в тылу врага: Силы особого назначения. – Москва, 2008. – С.22.

⁶ Із приводу згаданих змін Л.Берія направив Й.Сталіну спеціального листа, в якому критикував ідею створення Центрального штабу партизанського руху, підпорядкованого головнокомандуванню Червоної армії. Між іншим, він стверджував, що дії в тилу ворога дадуть оперативний результат тільки тоді, коли реалізовуватимуться спеціально підготовленими кадрами НКВС. Насправді очільник наркомату внутрішніх справ, скоріш за все, боявся втратити монополію на володіння розвідувальними даними з територій, на яких діяли спецгрупи (докл. див.: Попов А. Диверсанти Сталина... – С.77).

⁷ Там же. – С.158–159.

– спеціальні партизанські загони, які створювалися НКВС–НКДБ відносно рідко й чією метою було здійснення систематичних нападів на німецькі війська⁸.

Слід пам'ятати, що спеціальні диверсійні загони, які відправлялися за лінію фронту, також створювалися розвідувальними відділами окремих фронтів (1-го, 2-го, 3-го Білоруських та 1-го й 2-го Українських)⁹. Як свідчать наявні документи, їх діяльність не була скоординована з операціями, здійснюваними диверсійними групами НКДБ. Причина такого стану речей, без сумніву, полягала в розділенні сфер компетенції між радянськими військовими структурами та апаратом внутрішньої безпеки, а також у специфіці агентурно-оперативних завдань, які додатково покладалися на спецгрупи НКВС–НКДБ¹⁰.

Окрему справу про діяльність одного з таких загонів, організованих НКДБ УРСР, нещодавно віднайдено у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Київ). Це стало можливим, між іншим, завдяки тривалій архівно-історичній співпраці між польським Інститутом національної пам'яті та українською спецслужбою¹¹. Наявна справа стосується діяльності групи, яку восени 1944 р. було закинута на територію Центральної Польщі¹². Вона налічує 14 томів невідомих широкому загалу документів, що до недавнього часу мали гриф «Цілковито таємно», а саме особові справи агентів НКДБ УРСР,

⁸ Згідно з даними НКДБ УРСР, у період із жовтня 1943 до травня 1945 рр. у тил противника загалом відправлено 53 спецгрупи та партизанські загони, що налічували 780 осіб (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.10).

⁹ *Kolakowski P.* NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945. – S.190–195. Згідно з даними, наведеними російськими істориками, за роки німецько-радянської війни впродовж 1941–1945 рр. у диверсійній діяльності було задіяно 1,1 млн осіб, які воювали у 6200 партизанських загонах. Більш детально про підготовку, діяльність та результати партизанського руху, організованого в тилу ворога командуванням Червоної армії, див.: Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны...

¹⁰ Наприклад, у звіті про діяльність IV управління НКДБ УРСР за 1941–1945 рр., складеному в липні 1945 р., відсутні будь-які відомості про розвідувальну та диверсійну співпрацю спецгруп НКВС–НКДБ із партизанськими структурами, підлеглими розвідвідділам фронтів, тим більше окремим штабам партизанського руху (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46. – Арк.1–52).

¹¹ У рамках співпраці, розпочатої ще Міністерством внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща в 1996 р., видається спільна з українською стороною документальна серія «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». На даний час опубліковано вісім томів, що містять в основному невідомі раніше архівні матеріали. У 2009 р. польський Інститут національної пам'яті підписав зі Службою безпеки України угоду про архівно-історичне співробітництво, яка додатково передбачає обмін архівними матеріалами з фондів обох установ. Тільки в 2014 р. ГДА СБУ передав до архіву ІНП 9863 електронних копій документів, в яких ідеться про ліквідацію польського підрілля радянськими органами держбезпеки в 1944–1945 рр. (див.: 15 lat współpracy archiwalno-historycznej: Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku / Oprac. M.Majewski. – Warszawa, 2011. – S.2–15; *Шановал Ю.* Спільна польсько-українська робоча група: 16 років існування та 5 років з Янушем Куртикою // *Його ж.* Торкнутися історії. – К., 2013. – С.25–50; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu: Informacja o działalności 1 stycznia 2014 r. – 31 grudnia 2014 r. – Warszawa, 2015. – S.35).

¹² У період із грудня 1943 до листопада 1944 рр. на окуповані польські землі НКДБ УРСР загалом відправив 11 спецгруп під умовними назвами «Авангард» (керівники: «Золотников», «Єфремов», «Лукич»), «Арсенал» (керівник «Громов»), «Валька» (керівник «Калиновський»), «Вісла» (командир «Собінов»), «Вибух» (командир «Довгальов»), «Дружба» (керівник «Баглій»), «Нітра» (керівник «Кірсев»), «Рейд» (керівник «Лазучинський»), «Унітарці» (керівник «Юхно»), «Штурм» (керівник «Львівський»), «Щорс» (керівник «Потьомкін») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751 (томи 1–2, 4, 7–8, 11, 13, 23, 31, 37, 42–43)).

включених до складу групи, а також оперативні матеріали: плани роботи, довідки, шифротелеграми, доповідні та рапорти. Такого роду документи дозволяють суттєво доповнити наші знання про масштаб диверсій і методи роботи радянських органів держбезпеки в роки Другої світової війни на землях окупованої гітлерівською Німеччиною Польщі¹³.

Група «Арсенал», уживаючи лексику минулої епохи, мала «інтернаціональний склад». Командир загону – майор Микола Калмиков («Громов») – був росіянином¹⁴. Його заступники – Михайло Гльох («Городницький») ¹⁵ і Андрій Желудченко («Маркович») ¹⁶ – українці. Радисти Станіслав Красницький («Артур») ¹⁷ – росіянин, Марія Климко («Копиця») ¹⁸ – українка, мінер Михайло Степанюк («Скрипнюк») ¹⁹ – українець, бійці Михайло Воробйов

¹³ З огляду на обмежену джерельну базу, а передусім на дуже ускладнений доступ до наявних пострадянських архівів, проблематика диверсійно-розвідувальної діяльності органів держбезпеки СРСР на польських землях у роки Другої світової війни ретельно не досліджувалася. Переважають праці, написані в минулому столітті, в яких насамперед характеризується комуністичне підпілля, найчастіше вони мають характер споминів ветеранів (наприклад низка публікацій Р.Назаревича). До винятків слід віднести опубліковану 2002 р. піонерську монографію П.Колаковського (див. прим.3), яка, не дивлячись на низку переваг, має також істотні вади, що полягають у невикористанні документів радянських спецслужб, доступних у більш відкритих українських архівах.

¹⁴ Микола Семенович Калмиков народився 1918 р. в Недобровці (Тамбовщина). Росіянин. Із бідної селянської родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи та ветеринарні курси. Працював у колгоспі, від 1937 р. був інформатором НКВС (псевдонім «Дерево»). Закінчив полкову школу молодих командирів 9-ї Кримської дивізії Червоної армії (1940 р.), потім служив у прикордонних військах. Під час війни на території Північного Кавказу був поранений, потрапив у німецький полон (1942–1943 рр.). Після втечі з табору воював у партизанському загоні ім. Чкалова (1943–1944 рр.). 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Громов») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.2. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁵ Михайло Гльох народився 1924 р. в Малій Цвілі (Житомирщина). Українець. Із родини робітників. Закінчив 8 класів загальноосвітньої школи. До війни працював рахівником у районній споживчій спілці в Городниці. Переховувався від німців, у 1943–1944 рр. воював у партизанському загоні Грабчака (ім. Куйбишева). 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Городницький») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁶ Андрій Олександрович Желудченко народився 1924 р. в Кіровограді. Українець. Із родини робітників. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. Перед війною працював шевцем у Городниці (Житомирська обл.). Переховувався від німців. У 1943–1944 рр. воював у партизанському загоні М.Шитова. 2 вересня 1944 р. завербований органами НКДБ УРСР (псевдонім «Маркович») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.4. – Арк.2–4, 7–8).

¹⁷ Станіслав Вікторович Красницький народився 1925 р. у Черні (Тульська обл.). Росіянин. Із родини службовців. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи й до 1943 р. працював слюсарем на заводах Тули. Від жовтня 1943 р. пов'язаний з органами держбезпеки, випускник радіошколи НКДБ СРСР (вересень 1944 р.). У вересні 1944 р. завербований НКДБ УРСР (псевдонім «Артур») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.1. – Арк.4, 12).

¹⁸ Марія Климко народилася 1924 р. в Орданівці (Полтавщина). Українка. Сирота, вихованка дитбудинку при цукровому заводі ім. Халтурина в Карлівському районі. Із жовтня 1941 р. як агент співпрацювала з харківським НКВС (псевдонім «Костенко»). Виконувала розвідувальні завдання в тилу німецької армії. Під зміненням з оперативних міркувань прізвищем (як Марія Копиця) у січні 1944 р. з відзнакою закінчила радіошколу НКДБ СРСР. У квітні як радистка була направлена до партизанського загону Медведєва (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.8. – Арк.19–20).

¹⁹ Михайло Іванович Степанюк народився 1924 р. в Ташках (Кам'янець-Подільська обл.). Походив із бідної селянської родини. Закінчив 9 класів загальноосвітньої школи. Працював у колгоспі та на пошті (листоношею) у Слауті. У грудні 1943 р. вступив до партизанського загону Грабчука, в якому керував диверсійною групою. 2 вересня 1944 р. завербований НКДБ УРСР (псевдонім «Скрипнюк») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.10. – Арк.2–4, 7–8).

(«Орлик»)²⁰ – росіянин, Карл Кіппенхан («Гайдельберг»)²¹ і Вернер Прохнов («Герман»)²² – німці, Антоні Пшибила («Кемпінський»)²³ – поляк. Диверсанти мали селянське та робітниче походження. Лише один член групи – Краснитський – був вихідцем із родини службовців (його батько служив у НКВС). Слід додати, що більшість учасників групи мали багатий досвід агентурної, партизанської та диверсійної роботи. Так, Климко була діючим агентом НКВС із 1941 р. (брала участь у складних оперативних комбінаціях у Харкові та Полтаві), Калмиков і Желудченко з 1943 р. воювали в радянських партизанських загонах, а Кіппенхан і Прохнов – активні комуністи, входили до складу міжнародних бригад. Присутність у загоні поляка та двох німців мала полегшити спілкування й налагодження зв'язків на території діяльності групи²⁴.

На стадії формування всіх членів групи формально зареєстрували агентами НКДБ УРСР. Перед відправленням у німецький тил вони пройшли спеціальну підготовку в Києві, організовану ІV управлінням республіканського НКДБ. Заняття передусім зосереджувалися на вивченні топографії та правил поводження з вибуховими матеріалами. Агентам було видано фальшиві документи, німецькі печатки й військові топографічні карти²⁵.

²⁰ Михайло Євстафійович Воробйов народився 1923 р. у Вороб'ївці (Курська обл.). Росіянин. Походив із робітничої родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. У 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини, звідки йому вдалося втекти. Вступив до партизанського загону Шангіна, де служив розвідником до середини 1944 р. Із 1 вересня 1944 р. агент НКДБ УРСР під псевдонімом «Орлик» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.1. – Арк.2–4, 7–8).

²¹ Карл Кіппенхан народився 1905 р. в м. Гайдельберг (Німеччина). Німець. Походив із родини робітників. Після закінчення середньої школи працював на металургійному заводі та в каменоломні. Із 1930 р. член Комуністичної партії Німеччини, за що в 1933–1934 рр. перебував у в'язниці. У 1935 р. втік до Чехословаччини, де брав участь у комуністичному русі. Був поранений, у 1939 р. опинився в полоні. Перебував в ув'язненні на території Франції, а пізніше в Австрії, був звільнений військами союзників у 1943 р. та приєднався до лав британської армії. Через декілька місяців дезертирував та втік до СРСР. Завербований органами держбезпеки й направлений до партизанського загону Медведєва. Із 4 жовтня 1944 р. агент НКДБ УРСР під псевдонімом «Гайдельберг» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.6. – Арк.2–8).

²² Вернер Прохнов народився 1910 р. в Берліні. Німець. Походив із робітничої родини. Закінчив 8 класів загальноосвітньої школи, працював пекарем у Берліні. Член Комуністичної партії Німеччини з 1932 р. У 1933 р. був направлений до Праги, де організував в емігрантських колах комуністичний рух, а у 1935–1938 рр. виконував функції секретаря компартії в Південній Німеччині. У 1938 р. у складі інтербригад брав участь у громадянській війні в Іспанії. Як і Кіппенхан, у 1939 р. був заарештований французькими органами безпеки. Перебував у в'язниці на території Франції, а пізніше в Алжирі. Звільнений військами союзників у 1943 р. та включений до лав британської армії. Через декілька місяців утік та втік до СРСР. Завербований органами держбезпеки та направлений у партизанський загін Медведєва. Співпрацю з НКДБ УРСР формально розпочав 4 жовтня 1944 р. під псевдонімом «Герман» (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.9. – Арк.2–12).

²³ Антоні Пшибила народився 1923 р. в Ленці-Опатовській (Познанське воєводство). Поляк. Походив із робітничої родини. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. Як неповнолітній доброволець захищав у вересні 1939 р. Варшаву. До кінця того року перебував на примусових роботах у Німеччині, восени 1942 р. мобілізований до німецької армії. Служив на територіях України, Голландії, Франції, Італії. Навесні 1943 р. потрапив до 1-ї танкової дивізії ваффен-СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Навесні 1944 р. дезертирував до Червоної армії. Агент НКДБ УРСР із 4 вересня 1944 р. (псевдонім «Кемпінський») (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.5. – Арк.1–3, 11–12).

²⁴ Там само. – Т.1. – Арк.3–20; Т.8. – Арк.12–13.

²⁵ Там само. – Т.1. – Арк.27–29, 34.

Згідно з ретельно підготовленим планом, групу мали закинути на територію Польщі за 50 км на північний схід від Томашова-Мазовецького. Передбачалося, що її основним завданням буде знищення «комунікацій супротивника, які використовуються для транспортування майна, людей і боєприпасів», на залізничному відтинку Лодзь – Конське та шосе Пьотркув-Трибунальський – Радом. Виконання цього завдання мало стратегічне значення для наступу 1-го Білоруського фронту²⁶. До завдань групи також належало проведення спеціальних акцій із ліквідації вищих офіцерів німецької армії, співробітників розвідки та контррозвідки супротивника, а також активних діячів державного апарату. Важливим було також вербування агентури серед місцевого населення, лояльного до польських комуністів. За це особисто відповідали керівник групи та його заступники²⁷. Агентура мала надавати розвідувальні відомості стосовно:

- дислокації, чисельності, озброєння гарнізонів супротивника, місць розташування штабів;
- шляхів пересування німецьких військ, перевезення техніки, боєприпасів, продовольства та живої сили;
- розташування складів, баз палива, озброєння, боєприпасів, їх охорони;
- розміщення аеродромів, типів і кількості літаків, які на них базуються, стан протиповітряної оборони, дислокація зенітних батарей і можливих орієнтирів, помітних із повітря;
- нових видів озброєння, що використовуються супротивником, його оперативні й технічні наміри²⁸.

Операція мала цілком таємний характер, тому передбачалося, що група діятиме в повній конспірації. Диверсантам було заборонено вступати у збройні сутички з німецькими підрозділами, а також, як зазначено в оперативному плані, з «польськими націоналістами». Крім цього, командира загону проінструктували про необхідність термінового інформування за допомогою наявної радіостанції та шифрів керівництва операції в Києві про кожного завербованого агента, проведений диверсійний акт чи ліквідований об'єкт²⁹.

Група, щоб успішно діяти в тилу супротивника, мала бути належно забезпечена. Для її потреб підготували вантаж у чотирьох спеціальних мішках, що скидалися на парашутах. Крім продуктів харчування (таких, як сало, консерви, сухарі), одягу й необхідних гігієнічних засобів (аптечки, мило, навіть крем для взуття), у мішках було 100 кг тротилу, 8 радянських і 4 німецьких автомати, 8 радянських та 7 німецьких гвинтівок, боєприпаси (2 коробки патронів до автоматів і 3 – до гвинтівок), 1 броміт, 25 гранат типу Ф-1, 20 снарядів і

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.9.

²⁷ Завербованих агентів, що їх планували залучати до особливо важливих акцій, у першу чергу перевіряли за допомогою радіозв'язку. Винятково цінну агентуру, якій могла загрожувати деконспірація, відразу передбачалося включати до складу диверсійної групи (див.: Там само. – Т.1. – Арк.1).

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Арк.2.

10 термітних гранат, 1 ящик технічного обладнання, 2 комплекти живлення для переносної радіостанції³⁰.

27 жовтня 1944 р. о 20 год. 30 хв. літак із диверсантами злетів зі львівського аеродрому. Десантування людей і вантажу було заплановано здійснити в районі села Скотники-над-Пілицею, між Пшедбужем і Сулеювом. Через заблокування одного з вантажних мішків у дверях літака викидання групи відбулося на дві години пізніше – о 22 год. 30 хв. у районі села Сючице (за декілька кілометрах на північний-схід від Скотників). Проте відразу після десантування виникли чергові проблеми. Командир групи о 3-й год. ночі подавав умовні світлові сигнали, але йому вдалося зібрати лише половину особового складу (крім Калмикова це були Гльох, Климко, Степанюк і Кішпенхан). Вони змогли відшукати та захопити два мішки з вантажем. Після цього дісталися околиць села Геронімув. Тут 29 жовтня завдяки допомозі місцевих мешканців відшукали ще трьох диверсантів – Желудченка, Краснитського й Воробйова, яким удалося знайти третій мішок із вантажем³¹.

Зі слів командира групи, Гльох і Воробйов повернулися в район десантування (Сючице), щоб відшукати двох зниклих парашутистів – Прохнова і Пшибилу – та четвертий мішок із цінним вантажем (технічним обладнанням, живленням для радіостанції). Під час цих розшуків у районі Здишевиць їх затримав патруль Армії крайової, що підпорядковувався штабу 25-го піхотного полку та Пьотрковському інспекторату АК³². Тоді з'ясувалося, що двоє розшуканих парашутистів у безпеці й перебувають у місці розташування полку. Поляки також повідомили, що німці вже знають про десантування та вранці 30 жовтня планують прочесати ліс у цьому районі. Тому запропонували здійснити спільний перехід у район Бялачова (на південь від Опочна), де було відносно безпечно й де розміщувалися особовий склад полку³³.

Згідно з домовленістю, 30 жовтня група «Арсенал» разом із командиром дійшла до місця базування 25-го піхотного полку АК у Бялачовських лісах. Тут Калмиков мав розмову з командиром 3-го батальйону майором Броніславом Левковичем («Компасом») – заслуженим польським офіцером, який прибув із Великобританії³⁴. Останній відразу запропонував радянським диверсантам

³⁰ Там само. – Т.1. – Арк.21–23.

³¹ Там само. – Т.13. – Арк.120.

³² 25-й полк було сформовано наприкінці липня 1944 р. в результаті мобілізації, проведеної в окрузі АК Лодзь (у ході операції «Буря»). Підрозділ налічував майже 600 вояків і в основному складався з партизанських загонів Пьотрковського інспекторату Армії крайової. 9 листопада 1944 р., відповідно до наказу командира полку – майора Рудольфа Маєвського («Роман», «Лесняк»), частину розподілено на декілька загонів, які воювали проти німців до 17 січня 1945 р. (докл. див.: *Gołębowski D.* «Krak» // «Burza» nad Czarną: Z dziejów 25 Pułku Piechoty Ziemi Piotrkowskiej. – Warszawa, 1972; *Arkuszyński A.* Przeciw dwóm wrogom. – Łódź, 1995; *Burza-Karliński S.* W burzy dziejowej: Wspomnienia 1939–1945. – Wrocław, 2005; *Kopa M., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – Piotrków Trybunalski, 2009; *Kopa M.* Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej w dokumentach i komentarzach. – Łódź, 2013).

³³ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.21–23.

³⁴ Майор Броніслав Левкович («Курс», «Компас») народився 1913 р. в Ярославі. Походив із родини інтелігентів. У 1934–1935 рр. був слухачем школи підхорунжих запасу артилерії у Володимирі-Волинському, потім навчався у школі підхорунжих артилерії в Торуні (1935–1937 рр.). Після закінчення в 1939 р. курсів штурманів був прикомандирований до 212-ї ескадрильї бомбардувальників 1-го авіаполку, дислокованого у Варшаві. У вересні 1939 р. потрапив

співпрацю, але Калмиков ухилився від відповіді, повідомивши, що спочатку має порадитися зі своїм командуванням. Водночас попросив надати підводи, щоб група змогла швидко розміститися на території. Левкович обіцяв допомогти, надав відомості про місця дислокації у цьому районі німецьких гарнізонів та запропонував передати їм Прохнова та Пшибилу. Парашутистів нагодували та, що важливо, їм надали радіо, завдяки чому вони могли (використовуючи наявну радіостанцію) надіслати звіти в Київ³⁵.

У той час, коли Калмиков вів переговори з Левковичем, заступник командира «Арсеналу» Гльох зумів переговорити з бійцями 25-го піхотного полку АК, зокрема з росіянами, які тут служили. Один із них – Павло Кірпічников – застеріг парашутистів, щоб вони були обережними в розмовах із поляками. Повідомив, що Армію крайову фінансує лондонський уряд, а до «советів» має, як він висловився, «не зовсім доброзичливе ставлення». Навів приклад, що деякі солдати АК «носять російські військові мундири» – це мало свідчити про те, що поляки ліквідовують радянських партизанів. Ця думка, з огляду на кількість росіян, котрі служили в 25-му полку, була перебільшенням і неправдою³⁶. Проте все ж справила враження на заступника командира групи «Арсенал», який, звітуючи пізніше про перебіг цієї розмови, зазначив, що тільки тоді зрозумів, «з ким вони мають справу»³⁷.

Після зустрічі з майором Левковичем, того самого дня, група чисельністю 10 осіб вийшла зворотним маршем у район Здишовиць. Там вони мали намір відшукати четвертий мішок із вантажем. Під час переходу потрапили у засідку й були змушені переховуватися в найближчому лісі. Уникаючи сутичок як із німцями, так і з загонами АК, та не маючи можливості продовжувати пошуки втраченого вантажу, 1 листопада група вирішила переміститися на південний захід – у напрямку Сулеюва. У результаті за два дні в околицях Камоцької-Волі радянські диверсанти натрапили на партизанський загін Армії людової (АЛ) зі складу бригади ім. генерала Юзефа Бема³⁸. Командиром його був поручник

у радянський полон, з якого втік і зміг дістатися на Захід. У Великобританії воював у складі 301-го та 304-го польських дивізіонів і в 138-му дивізіоні (RAF). Відправлений до Польщі у квітні 1944 р., прикомандирований до льотного відділу Головного управління Армії крайової. У період Варшавського повстання відповідав за прийом вантажів, що скидалися з літаків у районі Кампіноса. На початку жовтня 1944 р. у Пшиських лісах приєднався до 25-го піхотного полку АК. До 1 листопада виконував функції заступника командира. 4 листопада 1944 р. під Гутою загинув у бою з підрозділами дивізії ваффен-СС «Галичина» (докл. див.: *Tochman K.A. Słownik biograficzny ścichociemnych.* – Т.1. – Oleśnica, 1994. – S.80–82; *Kopa M. Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej...* – S.211–212).

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.147–148.

³⁶ У першій декаді серпня 1944 р. у складі 1-го батальйону 25-го піхотного полку Армії крайової було сформовано роту, що складалася з росіян – колишніх полонених і дезертирів, чисельністю 133 вояка. Наприкінці серпня 1944 р., коли виявилось, що СРСР не надає жодної допомоги повсталій Варшаві, підрозділ було розформовано, а росіянам наказано самостійно пробиватися до своїх. Проте частина з них за власним бажанням залишилася в полку. Ставилися до них згідно з загальними правилами, прийнятими в підрозділах АК – як до «братів по зброї» (див.: *Kopa M. Inspektorat Piotrkowski Armii Krajowej...* – S.295–313).

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.23.

³⁸ 3-тя бригада ім. генерала Ю.Бема спочатку налічувала близько 500 партизанів. Її було сформовано в першій декаді вересня 1944 р. на базі загону Гвардії людової ім. Бема, який діяв у Котфінських лісах. Формально підпорядковувалася III (Радомсько-Келецькому) округу Армії людової, її командиром був капітан Болеслав Бурота («Ганич»; до цього командував IX округом

Єжи Стеляк («Крук»)³⁹, а бійцями, котрі встановили безпосередній зв'язок із парашутистами, виявилися підпоручники Ришард Назаревич («Стефан»)⁴⁰ і Тадеуш Хумек («Нигус»)⁴¹.

«Альовці» відразу почали передавати радянським диверсантам інформацію про діяльність загонів Армії крайової й Національних збройних сил (НЗС). Стверджували, що під Здишовицями засідку на парашутистів улаштували бійці 25-го полку АК, вони ж, очевидно, підібрали раніше скинутий із літака вантаж. Командир групи «Арсенал», як здається, був дезорієнтований стосовно ситуації в польському підпіллі та взаємин між АК, АЛ і НЗС. Після сеансу радіозв'язку з Києвом він отримав наказ зосередитися передусім на збиранні розвідданих про структури АК. У чергових шифротелеграмах

Ченстохова). Через декілька днів після свого створення під час бою з німцями під Евіною (12–13 вересня 1944 р.) бригада зазнала поразки. Не зважаючи на допомогу радянських диверсійно-розвідувальних груп і вантажі, які постійно скидалися з повітря за наказом Польського партизанського штабу, із чотирьох батальйонів бригади до початку грудня 1944 р. зміг проіснувати тільки загін поручника Єжи Стеляка («Крук») (див.: *Nazarewicz R. Nad Górna Wartą i Pilicą: PPR, GL i AL w Okręgu Częstochowsko-Piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem.* – Warszawa, 1964. – S.292–316; *Garas J.B. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945.* – Warszawa, 1971. – S.281–292, 317–330).

³⁹ Народився 1914 р. у Соснові. Походив із родини робітників. Закінчив 7 класів загальноосвітньої школи. До війни працював на фабриці гнутих меблів у Радомську та службовцем міського управління. Член Польської робітничої партії. Із червня 1943 р. служив у Гвардії трудовій. У лавах Армії трудової був командиром 2-го батальйону 3-ї бригади ім. генерала Ю.Бема. Із березня 1945 р. виконував обов'язки керівника Лодзинського міського управління громадської безпеки, із червня очолював відділ боротьби з бандитизмом, а в липні став керівником аналогічного відділу Лодзинського воєводського управління громадської безпеки. Звільнений зі служби у серпні 1945 р. За дорученням співробітника міністерства громадської безпеки М.Мочара організував у Лодзі Союз колишніх учасників боїв за незалежність і демократію (див.: *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Łódź (далі – AIPN, Łd).* – 615/1; 027/236).

⁴⁰ Народився 1921 р. у Львові. Походив із родини євреїв-інтелігентів. Закінчив гімназію, два роки навчався у Львівській політехніці. У 1941 р. вступив до Польської робітничої партії. Служив офіцером інформації у 3-й бригаді ім. Ю.Бема Армії трудової. Із лютого 1945 р. виконував обов'язки заступника керівника Лодзинського міського управління громадської безпеки, а згодом – очільника 3-ї секції воєводського управління громадської безпеки (червень 1945 р.) та в.о. керівника V відділу ВУГБ у Лодзі (січень 1946 р.). Від червня 1946 р. – співробітник управління громадської безпеки Варшави (очолював V відділ, був заступником начальника). В апараті безпеки служив до вересня 1955 р. Пізніше, після закінчення Університету марксизму-ленінізму, став науковим співробітником Вищої школи суспільних наук при ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. Здобув звання професора Польської академії наук. Спеціалізувався на історії комуністичного партизанського руху періоду німецької окупації (див.: *AIPN, Łd.* – 615/1; *AIPN.* – 419/1).

⁴¹ Народився 1922 р. у Владиславові (Опочинський повіт). Виходець із селянської родини. Закінчив загальноосвітню школу і 3 класи гімназії. Із кінця 1943 р. служив у Гвардії трудовій, у загоні під командуванням Фецлава Кубіка («Павел»), що діяв між Радомськом і Ченстоховою. Від жовтня 1944 р. виконував функції заступника командира роти у 3-й бригаді ім. генерала Ю.Бема. У червні 1945 р. закінчив Центральну школу міністерства громадської безпеки й був призначений до Кошалінського воєводського управління громадської безпеки – на посаду старшого референта I відділу. Із лютого 1946 р. – в.о. керівника управління громадської безпеки у Слупську, з жовтня 1947 р. – старший референт V реферату управління громадської безпеки у Вальці, із квітня 1948 р. заступник його начальника, а з жовтня 1955 р. очолював управління громадської безпеки у Слупську. У червні 1952 р. за вчинення дисциплінарного порушення звільнений з органів безпеки. Слідство у його справі встановило, що наприкінці 1943 р. він узяв участь у жорстокому вбивстві члена свого загону – єврейки з псевдонімом «Марися». Вагітну жінку застрелили в околицях Владислава-над-Пилицею, а її голе тіло скинули в річку. Як пізніше пояснював Хумек, ліквідація «Мариси» була викликана острахом розконспірації загону, адже жінка хворіла й потребувала постійного догляду, а цього партизани забезпечити їй не могли (див.: *AIPN, Gdańsk.* – 235/563).

йому рекомендували бути особливо обережним у стосунках з «аковцями» й використовувати контакти з ними лише для вирішення власних поточних завдань⁴².

Саме в такий спосіб поводився «Громов», коли до парашутистів дійшли відомості про те, що 25-й полк АК веде важкі бої з німцями під Гутою, Боковим і Вінцентовим, унаслідок яких польський підрозділ зазнав великих втрат у першій декаді листопада⁴³. Радянські диверсанти 16 листопада 1944 р. попросили надати їм вибухові матеріали. Командир полку «Лесняк» на це погодився, тож у Сучицях вони отримали близько 60 кг тротилу⁴⁴.

Деякі розпорядження, що віддавалися групі з Києва, мали курйозний характер. Наприклад 8 грудня 1944 р. радянські диверсійні групи, які діяли на польських землях, у тому числі «Арсенал», отримали від IV управління НКДБ УРСР наказ установити точне місцезнаходження для наступної «розробки» командира Армії крайової – генерала Тадеуша Коморовського («Бура»). Це було зроблено в той час, коли він уже більше двох місяців перебував у німецькій неволі. У відповіді від 22 грудня командир «Арсеналу» повідомляв Київ про те, що Коморовський на даний час сидить у в'язниці в Німеччині, де підписав акт капітуляції Варшавського повстання. Водночас, намагаючись угадати реальні наміри свого керівництва, він запитував, чи «Ванда Василевська дала наказ про розстріл “Бора”?»⁴⁵.

Черговим прикладом ставлення радянських диверсантів до АК, який у даному випадку мав, на жаль, трагічні наслідки, стала справа єдиного у складі «Арсеналу» поляка. Пшибила, який був родом із-під Кемпна (Східна Великопольща), без погодження з керівництвом групи наприкінці листопада 1944 р. перейшов до складу 25-го піхотного полку АК, в якому служив до розформування Армії крайової. Наприкінці січня 1945 р. члени групи «Арсенал» відшукали його в Пьотркові та відвели до села Блоге під Сулеювом. Тут за «зраду Радянського Союзу», утечу до загону «націоналістично-буржуазної» АК та розкриття відомостей про радянських диверсантів поляка засудили до страти. Командир групи «Арсенал» у своєму рапорті писав стосовно Пшибили: «Із даних, отриманих під час його допиту, з'ясовано, що всі командири Армії крайової політично налаштовані проти Радянського Союзу». Рішення про розстріл поляка було ухвалене без вагань. Члени групи виконали вирок 29 січня 1945 р., поховавши тіло Пшибили в невідомому місці⁴⁶.

Варто також додати, що в той час на сусідній території, між містами Конське й Шидловець, НКДБ УРСР десантувало другу диверсійно-розвідувальну групу – під криптонімом «Нітра». Проте, незважаючи на накази з

⁴² ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.15–17.

⁴³ Бій біля лісової сторожки Гута мав місце 4 листопада, під Боковим – наступного дня, а під Вінцентовим – 8 листопада 1944 р. Полк був розсіяний, а його чисельність становила 350 бійців. У боях, за неповними даними, загинуло близько 50 осіб, стільки ж було поранених (докл. див.: *Кора М., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H. Dzieje 25 pp Armii Krajowej.* – S.347–390).

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.25.

⁴⁵ Там само. – Т.13. – Арк.77.

⁴⁶ Там само. – Т.1. – Арк.23–25; Т.13. – Арк.135 зв.

Києва про необхідність співпраці обох загонів, до кінця їхньої діяльності їм так і не вдалося встановити зв'язок⁴⁷.

Під час активних дій групи «Арсенал» її склад збільшився до 26 осіб. Так, було прийнято 16 нових партизанів, в основному колишніх червоноармійців, які втекли з німецького полону – вони зуміли вижити на цій території завдяки службі в 25-му полку АК. Усіх нових членів групи заздалегідь перевірили «під кутом бойових здібностей» – кожен отримав конкретне оперативне завдання, після виконання якого поповнив загін⁴⁸.

Цікаво, що до складу «Арсеналу» не було включено жодного бійця Армії людової. До того ж із наявних радянських документів стає зрозумілим, що «альовці», з якими вони познайомилися, були лише інформаторами радянських диверсантів і в основному доповідали про АК та НЗС. Вони не брали участі в диверсійних актах. Радянські парашутисти жодного разу не побували в їхньому таборі, не бачили жодного загону АЛ, навіть не змогли познайомитися з іншими партизанами, окрім згаданих вище «Стефана» й «Нигуса». Ці факти можуть свідчити про слабкий вплив комуністичного партизанського руху на згаданій території⁴⁹.

Відповідно до отриманих наказів, радисти групи регулярно передавали звіти до Києва. На їх підставі очільник НКДБ УРСР інформував штаб 1-го Білоруського фронту про деталі проведених диверсій. Узагальнені дані про діяльність групи очевидно також передавали керівництву НКДБ СРСР у Москві. Загалом у період із листопада до кінця 1944 р. група «Арсенал» провела такі диверсійні акти:

– 11 листопада 1944 р. загін під керівництвом «Марковича» на залізниці Томашув – Конське, між станціями Єлень і Браткув, підірвав німецький потяг. Було знищено локомотив і вісім вагонів із технікою та особовим складом.

⁴⁷ Диверсійно-розвідувальну групу «Нітра», якою командував старший лейтенант Анатолій Сапронов («Кіреєв»), десантували на території між містами Конське й Шидловець 2 вересня 1944 р. Вона діяла до лютого 1945 р. в районі Мочкова, Ястшомба, Наджеї та Хлевіск. Уже при десантуванні почалися проблеми. Декілька диверсантів приземлилися в районі залізничної станції Шидловець – поряд із німецьким гарнізоном, і відразу були змушені прийняти бій; радистка впала на високе дерево і втратила свідомість; ще один парашутист завис на телеграфному стовпі; командир групи приземлився на дах костелу, звідки зумів спуститися тільки завдяки допомозі сторожа. Група мала взаємодіяти із загоном поручника Юліана Айзенмана-Каневського («Хитрий») з 1-ї бригади Армії людової. Своєю чергою, у Пшисуських лісах із «Нітрою» встановили контакт бійці роти поручника Здзіслава Сушицького («Осуха») з 25-го піхотного полку Армії крайової, і їм удалося разом провести декілька диверсійних акцій в околицях Конського та Пшисухи. Радянські диверсанти з кількома десятками «аковців» переховувалися у спільно підготовлених бункерах у Пшисуських лісах аж до вступу на цю територію Червоної армії (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.19, 23, 102; *Kopa M., Arkuszyński A., Kępińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – S.304–309).

⁴⁸ Згідно з рапортом командира групи «Арсенал» та більш пізніми звітами КДБ УРСР, це були «росіяни» Мансур Сулейманов, Нуртин Голямов, Земгудин Голевдинов, Хоргаль Хусаїнов, Фатіг Зінаров, Борис Михайлов, Олексій Ганжа, Павло Кіріпчников, Віталій Веселов, Олексій Мартинов та Микола Селюнін; поляки Флоріан Ляйпцигер, Генрік Кульбат, Ян Бальда, Здзіслав Гурай, а також німець Герберт Герш (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.126, 142–143).

⁴⁹ Керівництво операцією в Києві декілька разів вимагало від Калмикова відомостей про відділ «Крука». Зрештою він відповів, що жодних точних даних надати не може, адже база «альовців» знаходиться під Радомом, а ця територія для його загону недоступна (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.53).

– 17 листопада 1944 р., знов таки група «Марковича», на залізниці Томашув – Конське, між станціями Опочно й Шадковиці, підірвала німецький ешелон. Знищено локомотив і дев'ять вагонів із технікою та солдатами.

– 22 листопада 1944 р., під час стоянки у фільварку Геронімув, група прийняла бій із гітлерівцями, унаслідок якого загинуло 2 німців, декількох було поранено. Цього ж дня у селі Чехонім було ліквідовано офіцера СС, який вербував місцевих мешканців на будівництво оборонної лінії вздовж р. Пілиця.

– 23 листопада 1944 р. в Пьотркові-Трибунальському група під керівництвом «Скрипнюка» підірвала трансформатор. У результаті чого в місті (а також у Томашові й Сулеюві) декілька днів не було електрики, що ускладнило роботу двох військових заводів, розташованих тут.

– 24 листопада 1944 р. група «Скрипнюка» на залізниці Пьотркув – Радомсько, між станціями Пьотркув і Розпша, підірвала черговий німецький потяг. Знищено локомотив, дев'ять вагонів зі зброєю та боеприпасами, а також три вагони з солдатами. За підрахунками членів диверсійної групи, загинуло близько 90 німців.

– 25 листопада 1944 р. знову ж група «Скрипнюка», на тому самому відтинку залізниці підірвала німецький санітарний потяг, що прямував із Пьотркова до Радомська. Знищено локомотив і тринадцять вагонів. Встановлено, що тоді загинуло 160 німецьких солдатів та офіцерів.

– 4 грудня 1944 р. група під керівництвом «Марковича» підірвала під Пьотрковом залізничний міст (довжиною 15 м), що на п'ять днів зупинило рух на відтинку Розпша – Гожковиці. Також було підпалено вантаж у двох потягах, знищено обидва локомотиви та одинадцять вагонів зі зброєю, боеприпасами й вугіллям⁵⁰.

У середині грудня вся група розміщувалася в околицях села Шарбсько-над-Пілицею, де чекали скидання нового вантажу. Проте диверсантів виявив ескадрон Калмицького кавалерійського корпусу, який діяв на цих територіях⁵¹. Загін розділився на дві групи: «Маркович» із вісьмома бійцями пішов на північ, уздовж Пілиці, до села Блоге, а «Громов» із такою ж кількістю партизанів залишився в околицях Шарбсько, очікуючи на приліт літака з вантажем. Коли 22 грудня вони нарешті почули гул моторів, командир наказав розпалити багаття. У такий спосіб група виказала місце своєї дислокації й була атакована калмиками. Керівник «Арсеналу» заплатив за це важким пораненням у живіт, а «Орлик» (Воробйов), який захищав його до останнього – життям.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.43–44, 52, 55, 59, 69, 72–73, 116.

⁵¹ На зайнятих вермахтом теренах Калмікії восени 1942 р. німці створили Калмицький кавалерійський корпус. Служили в ньому здебільшого колишні червоноармійці – військово-полонені та дезертири. Завданням частини було проведення диверсійної й розвідувальної роботи в радянському тилу. У травні 1944 р. корпус, який налічував близько 4 тис. бійців, опинився на Люблінщині, яка на той час була тилом німецького Східного фронту, маючи завдання знищити польські та радянські партизанські загони. У липні 1944 р. передислокованій у Радомський округ, де «прославився» жорстокими каральними акціями проти цивільного населення, котре допомагало партизанам (докл. див.: *Kalmucki Korpus Kawalerii: Zbrodnie popełnione na ziemiach polskich w 1944 r. w dokumentach SB / Oprac. R.Sodel. – Lublin, 2011. – S.13–36*).

Після бою група «Громова» зуміла дістатися села Блоге та з'єднатися з «Марковичем». Командира прооперував польський лікар, привезений сюди з-під Сулеюва. На час його одужання керівництво групою взяли на себе «Маркович» і «Городницький»⁵².

Через важке поранення «Громова» й посилення організованих німцями об'єднань група призупинила диверсійні акції. У цей період вона найчастіше знаходилася в районі населених пунктів Блоге й Поток, де отримувала допомогу від місцевого населення. Диверсанти декілька разів вступали у випадкові бої з гітлерівськими підрозділами, головним чином із мобільними загонами Російської визвольної армії А.Власова⁵³.

Після 15 січня 1945 р. територія, на якій діяла група, опинилася у зоні бойових дій. 1-й Український і 1-й Білоруський фронти розпочали Вісло-Одерську наступальну операцію проти німецьких груп армій «А» і «Центр», метою якої було захоплення радянськими військами лінії Одри та відкриття шляху на Берлін. Близькість Червоної армії й відступ вермахту призвів до зміни тактики діяльності загону. Диверсанти, розділені на менші групи, зосередилися на переслідуванні відступаючих підрозділів німецької армії – вступали з ними у сутички, організовували засідки. У той час вони діяли в основному на території між Сулеювом, Томашовом-Мазовецьким та Опочним⁵⁴.

Найважчий бій відбувся 19 січня 1945 р. на околицях села Блоге. Ситуація була складною, оскільки арсеналівці опинилися на лінії вогню німецького танкового батальйону. Не дивлячись на початкові успіхи (згідно з радянськими даними, близько 50 німців було вбито, а 126 узято в полон), група зазнала втрат, довелося покинути частину зброї, боеприпасів та німецьких полонених. У той час загинув Прохнов, а семеро партизанів отримали поранення⁵⁵.

Розгром німцями групи «Арсенал» у бою під Блогим прискорив рішення щодо припинення її діяльності та з'єднання з наступаючими підрозділами Червоної армії. Це завдання не видавалося легким, адже територія була насичена німецькими частинами. Виснаженим партизанам не вдалося пробитися в напрямку Пьотркова. Порятунок прийшов від радянських танкістів, які 25 січня з'явилися у Блогому. Наступного дня особовий склад групи перевезли до Пьотркова-Трибунальського, а звідти через Краків – до Львова, де диверсанти опинилися 26 лютого. Тут вони подали перші рапорти співробітникам ІV управління НКДБ УРСР⁵⁶.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.26–27; Т.4. – Арк.26; Т.13. – Арк.123.

⁵³ За даними радянських диверсантів, під час цих боїв супротивник втратив 6 осіб, поранених бою 10 (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.27).

⁵⁴ 17 січня 1945 р. в околицях Биковця група Желудченка ліквідувала 12 німців, 2 поранила, 18 узяти в полон. Наступного дня у тому самому місці було організовано ще одну засідку, в яку потрапила німецька автомобільна колона (знищено 21 вантажівку з боеприпасами, штабну автомашину). Того ж дня група Гльоха вступила в бій із німцями під Яворем. Згідно з даними, наведеними в архівній справі, тоді було вбито більше 30 гітлерівців, а 17 узято в полон (див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.28–29; Т.4. – Арк.27–28).

⁵⁵ Там само. – Т.13. – Арк.152–153. Кількома днями пізніше (24 січня 1945 р.) в бою під Потоком загинув нещодавно прийнятий до загону Селюнін.

⁵⁶ Там само. – Арк.165.

Кількома днями пізніше командира групи, його заступників і радистів привезли до Києва. Згідно з наказом, кожен із них підготував окремий детальний звіт про оперативну та розвідувальну роботу за період із 27 жовтня 1944 по 25 січня 1945 рр. Крім опису конкретних диверсійних актів у документах містилися відомості про виконані розвідувальні завдання. Для органів держбезпеки особливий інтерес становили дані про політичні настрої місцевого населення, ставлення його до німців, польського еміграційного уряду й, звісно, до радянської влади та її прихильників⁵⁷.

Згідно зі звітами керівництва групи «Арсенал», поляки вкрай вороже ставилися до німців і тільки під примусом виконували накази окупаційних властей. Аналогічним було й ставлення німців до поляків – як зазначав Калмиков, «із загальних причин, а також тому, що поляки добре ставилися до партизанських груп і загонів, які діяли у цих районах». Він особливо підкреслював, що жоден поляк не доніс гітлерівцям про радянську диверсійно-розвідувальну групу.

Своєю чергою, ставлення до польського еміграційного уряду та до радянських властей залежало від матеріального стану населення й базувалося на «класовому підґрунті». Командир «Арсеналу» писав: «Ми помітили велику симпатію найбільш бідних верств населення до люблінського уряду, у той час, коли багатші симпатизували лондонському урядові, який представляв їхні інтереси. Крім цього, бідніше населення з нетерпінням чекало на прихід Червоної армії». Радянські диверсанти зауважували також, що попри політичні симпатії полякам притаманний патріотизм і прагнення до повного суверенітету. «Загалом, – підкреслював у своєму звіті Гльох, – поляки – великі націоналісти й безперечно хочуть самостійної Польщі, одні – більш демократичної, а інші – такої, яка була до 1939 р.».

Іншим питанням, що, зі зрозумілих причин, залишалося у сфері розвідувальної зацікавленості радянських диверсантів, були польські партизанські загони, які боролися з німцями. Характеризуючи ситуацію у 25-му піхотному полку Армії крайової, вони зазначали, що фінансово й технічно підрозділ утримувався завдяки авіавантажам з Англії. Рядові в основному були незадоволені своїм командуванням, нарікали на погане ставлення та диспропорцію в матеріальному забезпеченні порівняно з офіцерськими кадрами. Члени диверсійної групи підготували стислі характеристики декількох старшин 25-го полку, називаючи їх «польськими народовцями»⁵⁸. Калмиков і Гльох також стверджували, що саме на бійцях цього підрозділу АК лежить відповідальність за ліквідацію у жовтні 1944 р. невстановленої групи радянських парашутистів, невідому кількість яких поляки захопили в полон у лісі

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.3. – Арк.20–40; Т.4. – Арк.20–28; Т.8. – Арк.27–28; Т.13. – Арк.134–135 зв., 146–162.

⁵⁸ У своєму звіті Гльох подав стислі характеристики командира 25-го піхотного полку Армії крайової майора Рудольфа Маєвського («Лесняк»), його заступника майора Броніслава Левковича («Компас»), а також поручника Вітольда Кухарського («Вихр»), підпоручників Александра Аркушинського («Май») й Генріка Гурпаньчика («Генрік»), поручника Адольфа Пільха («Долина») та капітана Юзефа Вирви («Старий») (див.: Там само. – Т.3. – Арк.32–34).

під Стефановом⁵⁹. Проте пізніше з'ясувалося, що, скоріш за все, це були не радянці, а німецька диверсійна група, яка видавала себе за червоноармійців і була сформована з українців, котрі служили у 14-й дивізії ваффен-СС «Галичина»⁶⁰.

Диверсанти негативно оцінювали діяльність Національних збройних сил, стверджуючи, що це були пронімецькі формування, які отримували озброєння від німців та діяли за їхніми вказівками. У даному випадку інформацію про НЗС бійці «Арсеналу» отримували від «альовців», котрі з ними співпрацювали. Ті, своєю чергою, як, наприклад, підпоручник «Негус», не приховували, що їхнім основними завданням є не боротьба з німцями, а ліквідація «банд НЗС». Було встановлено декількох місцевих мешканців із району Пшиленка, Боровиць і Домброви, які прихильно ставилися до національного підпілля⁶¹.

Цілком іншу позицію радянські диверсанти зайняли відносно загонів Армії людової та її симпатиків. Особливо позитивно оцінювали «Стефана» (Ришард Назарович), який певний час допомагав їм закріпитися на певній території й постачав украї необхідні вибухівку та боєприпаси. Важливим результатом оперативної роботи серед місцевих мешканців, які симпатизували комуністам, було вербування декількох агентів. У наявних звітах про роботу групи «Арсенал» подано відомості про сімох людей, що надавали радянським диверсантам відомості як про німців, так і про загони АК і НЗС. Деякі з них отримували за це винагороду⁶².

Підсумовуючи результати роботи групи «Арсенал», слід згадати, що на час з'єднання з частинами Червоної армії вона налічувала 18 осіб. Із початкового складу були Калмиков, Гльох, Желудченко, Климко, Красницький, Степанюк (важкопоранений); прийняті до загону Голямов, Хусаїнов, Ляйшцигер, Михайлов, Веселов, Ганжа, Кірпічников, Бальд, Гурай, Голевдінов, Герш. У боях із німцями загинули Воробйов, Прохнов і Селюнін. Безвісти зникли Сулейманов, Зінаров, Кульбат, Мартинов. Пшибила, як

⁵⁹ Там само. – Т.3. – Арк.32–33; Т.13. – Арк.127.

⁶⁰ Після проведення слідства було розстріляно 16 осіб, у тому числі жінку, яка «видавала себе» за радистку. Згідно з рапортом командира 25-го піхотного полку Армії крайової, за ліквідацію цієї групи відповідав командир 1-ї роти – поручник Вітольд Кухарський («Вихор») (докл. див.: *Golebiowski D.* «Krak» // «Burza» nad Czarna... – S.142–146; *Kopa M., Arkuszyński A., Kepińska-Bazylewicz H.* Dzieje 25 pp Armii Krajowej. – S.210–211). У липні 1949 р. під час допиту в Лодзинському воеводському управлінні громадської безпеки підпоручник Александр Аркушинський («Май») визнав, що операцію зі знищення групи парашутистів провели партизани його взводу та взводу підпоручника Мечислава Драпика («Конрад») (див.: AIPN, Łd. – 011/211). Останній, згадуючи про ці події, додав, що два взводи «аковців» у той час ліквідували невідому групу «власівців» (див.: AIPN, Łd. – 530/66. – Т.4. – Арк.66–69). Тіла розстріляних, за вказівкою повітового старости Конського, було віднайдено в Руському-Броді під Стефановим. Навесні 1945 р. їх перепоховали у братній могилі на цвинтарі в Неклані (див.: AIPN, Łd. – 503/18. – Т.1. – Арк.371).

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.129–130.

⁶² Як, наприклад, Франц Мікот, що походив із села Блоге-Жондове. У його характеристиці зазначалося: «Лояльно ставиться до радянської влади, багато допомагав радянським партизанам. Група використовувала його як розвідника та провідника. Мікот відважний, дисциплінований, винахідливий і життєрадісний. Був провідником групи, висланої для встановлення контакту з Кіреєвим, але після поранення в бою з німцями залишився вдома, а ми надали йому медичну та матеріальну допомогу» (див.: Там само. – Т.13. – Арк.125).

згадувалося вище, був розстріляний «за зраду»⁶³. Таким чином, із розрахунку, що чисельність загону становила 26 осіб (10 штатних диверсантів і 16 партизанів, які приєдналися пізніше), остаточні втрати становили понад 30% особового складу.

Загалом, за підрахунками керівника «Арсеналу», у результаті діяльності групи німці зазнали таких втрат: підірвано 1 залізничний міст, 1 високовольтний трансформатор, 6 військових ешелонів (6 локомотивів і 61 вагон), знищено 1 танк, 22 автомашини, убито 393 солдата й офіцера, узято в полон 161 особу⁶⁴.

Спираючись лише на наявні документи складно оцінити достовірність поданих вище даних про діяльність групи «Арсенал». Також важко зробити висновки про конкретну допомогу, надану наступаючим фронтовим підрозділам Червоної армії. Оцінюючи в 1964 р. цю операцію, КДБ УРСР визнав, що диверсійні акти на залізничній гілці Томашув-Мазовецький – Конське, а також підриг трансформатора в Пьотркові мали дуже велике значення. Указувалося також на те, що радянська диверсійна група без проблем змогла відшукати в даному регіоні прорадянськи налаштованих людей і здобути розвідувальні відомості не лише щодо німецьких підрозділів, а й про 25-й піхотний полк Армії крайової та його офіцерський склад⁶⁵.

Подальші долі колишніх диверсантів із групи «Арсенал» склалися по-різному. Практично всі були звільнені з органів держбезпеки й повернулися до своїх рідних місць. Командир групи Калмиков у 1946 р. вступив до ветеринарного технікуму в Кірсанові (Тамбовська обл.), а потім працював за фахом у Ржаксинському радгоспі. Гльох у 1947 р. був прийнятий на роботу в Городницький райвідділ МВС (Житомирська обл.), а згодом працював у Городницькому суді (1948–1957 рр.), звідки був звільнений за зловживання та засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Через два роки вийшов на волю й поїхав у Казахстан. До Городниці повернувся також Желудченко, який до 1957 р. служив тут у міліції, а потім працював робітником на одному з місцевих промислових підприємств. Климко, котра після завершення діяльності групи потребувала короткої реабілітації, повернулася до Полтави, де продовжила перерване війною навчання у харчовому технікумі. Степанюк після тривалого перебування у шпиталі наприкінці 1945 р. був прийнятий до Кременецького педагогічного інституту (на фізико-математичний факультет), який закінчив у 1949 р. Пізніше працював учителем математики у середній школі села Ташки (Хмельницька обл.). Краснитський повернувся до рідної Тули, чим він займався – невідомо. Натомість знаємо, що місцевий КДБ ставився до нього недоброзичливо,

⁶³ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86700. – Т.13. – Арк.142–145.

⁶⁴ Там само. – Арк.142.

⁶⁵ Там само. – Арк.168–174. За даними міністерства національної оборони ПНР від 1971 р., загін Армії людової під командуванням Юзефа Тромбського («Щепан») 12 листопада 1944 р спільно з групою «Арсенал» на залізничній лінії Томашув – Опочно підірвав військовий ешелон, знищивши локомотив і 7 вагонів (див.: *Garas J.B. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945.* – S.328). Водночас звіти групи «Арсенал» не містять жодних даних про співпрацю зі «Щепаном», тим більше про спільні операції.

адже колишній диверсант покинув уже другу родину й допускає «цілу низку аморальних вчинків»⁶⁶.

Серед штатних співробітників диверсійно-розвідувальної групи «Арсенал» найменше пощастило Кішпенхану, який після завершення операції найдовше залишався в лавах радянських органів держбезпеки. Його було направлено в розпорядження розвідки 1-го Українського фронту та в березні 1945 р. десантовано на територією Австрії. На місце збору нової розвідувальної групи він так і не з'явився, тож його було визнано зниклим безвісти⁶⁷. Радянські органи держбезпеки тримали цей факт у таємниці, не надаючи інформації навіть «дружнім» спецслужбам Східної Німеччини, які у 1960-х рр. шукали бодай якихось відомостей про долю Карла Кішпенхана⁶⁸.

⁶⁶ Там само. – Т.2. – Арк.69–69зв.; Т.3. – Арк.63–65; Т.13. – Арк.144, 176, 179.

⁶⁷ Там само. – Т.6. – Арк.35.

⁶⁸ У результаті на меморіальній дошці, установленій 1967 р. на стіні будинку в Мозелі, де колись мешкав Кішпенхан, неправильно зазначено 1944-й рік як дату його смерті (див.: Там само. – Т.14. – Арк.3–4, 26, 28–29).

The article highlights the activity of People's Commissariat of State Security of the Ukrainian Soviet Socialist Republic special group under the "Arsenal" code name. This group was sent on the territory of Central Poland on autumn, 1944. The main task was diversions on the railways and highways before the offensive forces of the 1st Belorussian Front. The archival documents gave the opportunity to recreate the details of sabotage-reconnaissance activity, to determine the personal data of agents, which was the part of the group, and to define the specific character of Soviet sabotage groups training at the end of the war under the 4th bureau of PCSS of the Ukrainian SSR. The special value of those sources in displaying of the real attitude of the soviet state security to the Polish armed underground – as the communist and an independent.

Keywords: World War II, Poland, soviet state security, People's Commissariat of State Security of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, sabotage, intelligence, Polish national underground.

